

DIGITALNI AKTIVIZAM NA PRIMJERU POJEDINACA KOJI SE ZALAŽU ZA DOBROBIT I PRAVA ŽIVOTINJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Duško Trninić

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, BiH
Katedra za sociologiju
dusko.trninic@fpn.unibl.org

APSTRAKT:

Rad predstavlja kvantitativnu i kvalitativnu analizu stavova građana Bosne i Hercegovine o životinjama i njihovom sociokulturnom statusu u društvu. U prvom slučaju, radi se o istraživanju opšte populacije s ciljem određivanja dominantnih pristupa kojima se sagledava životinjsko u društvu, dok se u drugom slučaju analizira animalistički aktivizam pojedinaca koji djeluju unutar zaštitnih udruženja, a i mimo njih, kako bi se mapirale tema i odredili pravci javne komunikacije o životinjama i njihovim pravima u Bosni i Hercegovini. Fokus je na animalističkim studijama, kao posebnoj naučnoj disciplini, koje svoja interesovanja usmjeravaju na životinje kao aktivne učesnike društvenog i kulturnog života. Naspram isključivo akademski usmjerene klasične, uvodi se i kritička animalistika, koja je više aktivistički usmjerena, jer područje svoga djelovanja izmješta iz teorijskog i akademskog diskursa, prema politici i aktivnom djelovanju na ostvarivanju oslobođenja životinja. Podaci su prikupljeni metodama anketiranja opšte populacije i polustrukturisanog intervjua sa istaknutim pojedincima, koji su prepoznati kao promotori zaštite životinja. Ovakva partikularizacija animalističkog aktivizma, omogućila nam je da kroz „direktan aktivistički glas“ (Marjanić, 2014) sagledamo motive njihovog djelovanja posredstvom društvenih mreža, koji se kreću od lične akcije, preko zagovaranja, do građanskog udruživanja (Altar i dr., 2007).

Originalni naučni članak

UDK:

349.6(497.6):[502.211:591.5

Ključne riječi:

životinjska prava, dobrobit životinja, aktivizam, animalistički pokret, zaštitna udruženja, društvene mreže

Uvod

Životinje zajedno sa ljudima čine društvo. Njihov međudodnos kreira kulturu i učestvuje u istorijskom razvoju, svake pojedinačne zajednice. Percepcija prema životinjama, kao sastavnom dijelu ljudskog društva, istorijski se mijenjala, te možemo reći kako nikada nije bila jednoznačna. U različitim istorijskim epohama u zavisnosti od materijalnog i duhovnog razvoja društva, ljudi su životinje prihvatili unutar svoje zajednice, nekada kao ravnopravne članove, ali nerijetko i kao predređene ljudima u cilju ostvarivanja boljih uslova života i zadovoljavanja ljudskih

potreba. U počecima ljudskog razvoja čovjek je bio usmjeren na životinju, jer je to nužno značilo njegov opstanak i kasniji napredak, dok se taj odnos s vremenom mijenjao, najčešće na štetu ovih drugih, odnosno životinja. Razvojem simboličkih načina mišljenja, u prvom redu filozofskog, a kasnije i religijskog, počinje se promišljati o životinjama, kao i o mjestu životinjskog u ljudskoj kulturi, koje je najčešće išlo u pravcu odricanja mentalnih i emocionalnih kapaciteta životinja, što je u osnovi filozofskog mišljenja i monoteističkih religijskih sistema. Antropocentrični način mišljenja, prema kojem je čovjek u središtu, kao kreator svog historijskog i društvenog razvoja, postavljen u počecima njegovog intelektualnog (i simboličkog) mišljenja, opstao je sve do danas, te umnogome determinisao odnos ljudi prema životnoj sredini i životinjama, kao (ne)ravnopravnim članovima ljudskog društva. Pored antropocentrizma, kada govorimo o animalizmu u ljudskom promišljanju stvarnosti, zastupljen je i kulturalistički način mišljenja. U osnovi takvog promišljanja životinjskog u ljudskoj kulturi, dominiraju naučeni obrasci, koji se tako-reći generacijski prenose u društvu i na taj način formulišu preovlađujući način mišljenja. Takvo gledište može biti dvojako – pozitivno, ali i negativno usmjereno prema promišljanju životinjskog. U prvom slučaju radi se o tzv. istočnjačkom načinu mišljenja, koji dominira u indijskoj filozofiji i religijskim sistemima nastalim na tom potkontinentu, dok se u drugom slučaju radi o onim kulturama koje su dominantno usmjerene na korišćenje životinja, jer su one tu da bi zadovoljavale ljudske potrebe (Visković, 2009).

Napretkom društva, a naročito različitih naučnih disciplina – društvenih i humanističkih, bitno se mijanja percepcija i način razmišljanja. Navedenoj promjeni svakako da doprinosi i pojava zaštitnih udruženja, koja za svrhu imaju očuvanje prirode i zaštitu životinja, kao i promociju održivosti, odnosno obostrane koristi (ljudi i životinja) u očuvanju životne sredine i podizanju kvaliteta života, i jednih i drugih. Kako bi se podigla svijest o položaju (i značaju) životinja u društvu i kulturnom životu, kombinuju se različiti teorijski pristupi (filozofski, psihološki, teološki, sociološki, antropološki, politikološki, pravni) uz naznačen aktivistički diskurs, a sve u cilju promovisanja životinjskih prava i njihovog uključivanja u moralnu zajednicu sa ljudima.

Bosna i Hercegovina (BiH) nema organizovan društveni pokret, koji se bori za prava i oslobođenje životinja (prema kriterijumima koje je definisala sociologija društvenih pokreta). Međutim, treba naglasiti da djeluje više udruženja koja se zalažu za zaštitu i zbrinjavanje napuštenih životinja, a šta je vidljivo prema prezentacijama njihovog rada na društvenim mrežama. Takođe, treba navesti i djelovanje pokreta koji zagovara veganski i vegetarijanski način mišljenja i prehrane, koji bitno utiče na javnu komunikaciju kada su u pitanju životinje i njihova prava u cilju zabrane eksploatacije životinja od strane ljudi i njihovog (konačnog) oslobođenja. Društva, koja prolaze kroz promjene dominantnih modela organi-

zovanja (od političkog do kulturnog obrasca), kakvo je i bosanskohercegovačko, teško prihvataju novije i alternativne načine mišljenja, kakve promoviše kulturna i kritička animalistika, kao i filozofija životinjskih prava. Naučeni obrasci mišljenja lako se prenose i usvajaju, a vrlo teško se mijenjaju i odbacuju. Otuda i negativna percepcija malobrojnih kampanja, koje promovišu veganski način mišljenja i prehrane, kao i ukazivanje na antropocentrizam i vrstizam, kada je riječ o odnosu prema životinjama. Svakako da tome utiče i ratna prošlost, kao i dominantna etnička podjela, koja postoji u društvu, a izražena je poremećenim odnosima u društvenoj, ekonomskoj, političkoj i kulturnoj strukturi. Tako su se i kampanje za oslobođenje životinja stavljale u kontekst navedene podjele, stoga se opravdano možemo zapitati – *imaju li i životinje naciju?* (*Dnevnik.ba*, 17. juli 2021; *Hercegovina.info*, 22. decembar 2021).

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, krajem 2008. godine, usvojila je *Zakon o zaštiti i dobrobiti životinja* (*Sl. glasnik BiH*, br. 25/2009 i 9/2018), čime se prate neki savremeni trendovi, kada je u pitanju legislativa koja određuje odnos prema životinjama. Navedeni *Zakon* postavlja određuje uslove „u pogledu držanja, smještaja i ishrane, zaštite od mučenja, zaštite životinja u vrijeme ubijanja ili klanja, stresa tokom transporta, zaštite divljih životinja, te odnos prema napuštenim životinjama, kućnim ljubimcima i laboratorijskim životinjama...” (*Sl. glasnik BiH*, br. 25/2009 i 9/2018). Dakako da navedeno ne znači ograničenje i odustajanje od tzv. ekonomskog iskorištavanja životinja (prije svega njihovog korišćenja za ishranu i zadovoljavanje egzistencijalnih potreba ljudi), već prije da definiše „humane“ principe kada je riječ o navedenoj eksploataciji. Stoga je nužno djelovanje udruženja, organizacija i pokreta koji se zalažu za životinjska prava i njihovo oslobođenje, kao i pojedinačnih aktivista u cilju osvještavanja građana i pokretanja građanskih akcija.

Pored aktivizma, pojedinaca i organizovanih grupa, važno je i teorijsko bavljenje animalističkim temama i filozofijom životinjskih prava. Analizom nastavnih planova i programa u sistemu visokog obrazovanja Bosne i Hercegovine, nije uočeno postojanje kurikuluma i posebnih predmeta, koji bi se bavili navedenom problematikom iz ugla društvenih nauka i humanistike. Takođe, treba dodati da je vrlo oskudan broj publikacija koje tretiraju pomenute teme, kao i da ne postoji veći interes naučne (i akademske) zajednice, kada je u pitanju kulturna i(li) kritička animalistika¹.

Rad predstavlja teorijsku i empirijsku analizu i sintezu istraživanja percepcije životinjskog u društvu i kulturi kod opšte populacije, kao i aktivizma pojedinaca,

¹ Ovdje je vrlo važno pomenuti djelovanje filozofa Damira Marića na promociji animalističke filozofije, kao i filozofije životinjskih prava. Njegove knjige *Etika i životinje* (2010) i *Moralni status životinja u antičkoj filozofiji* (2014) predstavljaju pionirski poduhvat u navedenoj disciplini, kao i u promovisanju animalističkih tema u humanistici. Časopis *Sarajevske sveske* (47/48, 2015) objavio je poseban temat o bioetici u kojem su zastupljeni prilozi iz ove oblasti sa naglaskom na životinjska prava.

koji se zalažu za dobrobit i prava životinja, posredstvom društvenih mreža, a djeluju samostalno ili kao članovi organizovanih grupa i udruženja građana. Shodno tome, postavljaju se dva cilja. U prvom se, kroz prikazivanje stavova građana i građanki Bosne i Hercegovine o životinjama i njihovom sociokulturnom statusu, nastoje odrediti dominantni pristupi prema životinjama kod opšte populacije. S druge strane, kroz životne priče aktivista i aktivistkinja za zaštitu i prava životinja, pojedinaca i članova zaštitnih udruženja, sagledavaju se vodeći trendovi animalističkog diskursa u cilju mapiranja tema i određivanja pravca javne komunikacije o životinjama i njihovim pravima².

1. Društvene nauka i humanistika u kontekstu životinjskog zaokreta

Percepcija životinja i životinjskog u ljudskoj kulturi s vremenom se mijenjala što je uslovljavalo nastanak dva suprotstavljena pogleda na moralni status životinja, koji preovladavaju u društvenim naukama i humanistici. Prema prvom, tradicionalnom modelu, moralni status se može dodijeliti samo pojedinim životinjskim vrstama, odnosno treba sankcionisati korišćenje životinja uz posebna ograničenja, dok s druge strane, zagovornici modernog pogleda, smatraju da se moralni (time i pravni) status treba dodijeliti svim životinjama bez ograničenja (DeGrazia, 2004). Zagovornici tradicionalnog modela, svoje stavove temelje u antropocentričnom načinu mišljenja, prema kojem je čovjek središnja tačka oko koje se formiraju i vrednuju svi društveni odnosi, kao i kulturalističkog modela, koji naglasak stavlja na način života i naučene obrasce mišljenja, koje je čovjek stekao i usvojio životom u nekoj društvenoj zajednici. Nasuprot njima, zastupnici modernog modela mišljenja, naglasak stavljaju na biocentrizam i ekologizam, odnosno na obostranu korist, koju imaju ljudi i životinje, životom u prirodi i u skladu sa prirodom u cilju njenog očuvanja i promocije održivosti.

U osnovi oba pogleda, kada su u pitanju moralni i pravni status, time i uključivanje životinja u ljudsku zajednicu, nalazi se nekoliko pitanja, koja su zastupljena u mišljenju od antike, pa sve do danas – Kako treba shvatiti životinje? Da li one imaju emocionalne i mentalne kapacitete? Kakva su bića životinje? Da li su one podređene (i date na upravljanje) čovjeku? Ko odlučuje o njihovoj sudbini? Da li su ljudi životinje ili se tu radi samo o neljudskim životinjama? Imamo li pravo da iskorištavamo životinje za svoje potrebe? Da li možemo izjednačavati stradanja ljudi sa stradanjem životinja? Šta životinje znače ljudima, a ljudi životinjama (Visković, 2009)? I konačno – da li i životinje, kao i ljudi, imaju štice prava?

Izvore za prvi model mišljenja, kao i odgovore na navedena pitanja, odnosno formiranje tradicionalnih stavova kada su u pitanju životinje i njihov moralni status, treba tražiti u filozofiji i religiji (DeGrazia, 2004). Stav da je životinja podre-

² U nastavku teksta *građanin*, *aktivista* i *ispitanik* koriste se kao rodno neutralni termini.

đena da koristi čovjeku nalazimo od antičke do moderne filozofije, a kao jedan od ključnih razloga za takav neravnotežan odnos ljudi i životinja, nalazi se u tvrdnji da životinje nemaju mentalne i emocionalne kapacitete, jednake ljudima. U antičkoj filozofiji obično se navode Aristotelova razmišljanja, prema kojima nedostatak razuma, sposobnosti mišljenja i nemogućnost govora, čini životinje podređene ljudima. Životinje postoje, kako kaže u svom spisu *Politika*, kako bi ljudi zadovoljili svoje materijalne i egzistencijalne potrebe, odnosno da ih koriste i jedu (Marić, 2010; 2014). Suprotstavljene stavove u antici nalazimo kod Pitagore i Empedoklea, koji su smatrali da su životinje reinkarnirani ljudi, te time odbijali da jedu njihovo meso (Marić, 2010; 2014). Posebno afirmativan stav prema životinjama nalazi se u Plutarhovim i Porfirijevim spisima, koji potpuno odudaraju od aristotelovskih razmišljanja, odnosno nikako nisu u duhu vremena kada su pisana (Marić, 2010; 2014). U srednjovjekovnoj filozofiji, posebno su dominantna razmišljanja dvojice hrišćanskih filozofa, Aurelija Avgustina i Tome Akvinskog, koji jednako Aristotelu, životinjama odriču mogućnost mišljenja i emocija, ali uvode – dakako pod uticajem hrišćanske religije – (ne)postojanje duše, kao bitne za uspostavljanje razlike između jednih i drugih. Životinje su stvorene kako bi koristile ljudima, odnosno čovjek kao „savršeno biće“, ima pravo da se služi onim „nesavršenim“, datim od svoga tvorca. Treba dodati da je Akvinski zabranjivao okrutno postupanje prema životinjama, ali ne zbog njih samih, već prije kao mjeru koja će odvratiti ljude od takvog međusobnog postupanja u svojim odnosima (Marić, 2010).

U modernoj filozofiji, čije nagovještaje imamo sa pojavom racionalizma i empirizma, bitno se ne mijenja stav prema životinjama. Ovdje se najčešće navode stavovi racionaliste Rene Dekarta (René Descartes), koje je iznio u svom spisu *Rasprava o metodi* iz 1637. godine. Naime, u kontekstu svog mehanicističkog poimanja prirode, time i životinja, ističe da su one (samo) *mašine*, koje su zbog nedostatka jezika i intuitivnog načina ponašanja, lišene mogućnosti mišljenja, time i upravljanja svojim životom (DeGrazia, 2004). Drugačiji način razmišljanja imamo kod Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes), Džona Loka (John Locke), Imanuela Kanta (Immanuel Kant) i Dejvida Hjuma (David Hume), koji su životinjama priznavali postojanje čula i osjećanja, odnosno bazičnih emocionalnih kapaciteta, ali su im ipak odriicali mogućnost mišljenja i intelektualnih svojstava, a postojanje razuma, prema njima, neophodno je za dodjeljivanje moralnog statusa životinjama (DeGrazia, 2004). Dodajmo ovdje još i mišljenje Artura Šopenhauera (Arthur Schopenhauer), koji je dakako pod uticajem indijske filozofije i tamošnjih religijskih sistema, dodjeljivao životinjama mogućnost patnje, a što bi bio preduslov za međusobno (sa ljudima) saosjećanje. Međutim, viši intelektualni razvoj, prema njemu, ljudima povećava sposobnost patnje, te ih čini superiornijim u odnosu na životinje (DeGrazia, 2004).

Religije, posebno one monoteističke, imaju istoznačne stavove o životinjama i odnosu ljudi prema njima, kakvi su zastupljeni u antičkoj filozofiji, posebno kod

Aristotela. Životinjama se odriče posjedovanje razuma, a time i mogućnost mišljenja, zbog čega se od tvorca daju na upravljanje ljudima. U hrišćanstvu su ljudi stvoreni prema slici božjoj, čime se onemogućava uključivanje životinja u moralnu i društvenu zajednicu, koju bi trebalo da čine sa ljudima. Takav stav je od životinja napravio samo sredstvo za zadovoljavanje ljudi, odnosno one su tu jedino da podmiri ljudske potrebe. DeGracija navodi, kako su monoteističke religije, posebno rani oblici judaizma i islama, zabranjivali okrutnost prema životinjama, što je primjetno u nekim propisima koji se tiču zbrinjavanja, čuvanja i klanja životinja, kao i da su osuđivali lov i organizovane borbe životinja radi ljudske zabave (DeGrazia, 2004). Bez obzira na pomenuto, mora se naglasiti da su stavovi izneseni u monoteističkim religijskim spisima, kao i vjernička praksa, izrazito antropocentrični sa elementima vrstizma, jer privileguju ljude u odnosu na druga živa bića (ili neljudske životinje). Kada su u pitanju stariji religijski sistemi, posebno religije Indije, imamo dosta pozitivniji odnos prema životinjama. Brani se žrtvovanje životinja, konzumacija njihovog mesa, dok primjena načela *ahimse* (nenasilnog odnosa), izraženog u ovim religijskim sistemima, životinje štiti od nasilja, patnje i ubijanja. Briga za sva živa bića, kao i njihovo uključivanje u društvenu zajednicu sa ljudima, posebno je izražena u džainizmu, koji je poznat po zbrinjavanju i organizaciji prihvatilišta za životinje, time predstavlja, prema Nikoli Viskoviću, preteču modernog pokreta za zaštitu i oslobođenje životinja (Visković, 2009).

Nagovještaje modernog modela, kada je u pitanju pristup prema životinjama i njihovim moralnim svojstvima, nalazimo pojavom utilitarizma, posebno u stavovima Džeremija Bentama (Jeremy Bentham). Krajem osamnaestog vijeka, uvodi osjećanje patnje, kao osnov jednakosti živih bića. Bentam kaže: „Nije pitanje u tome mogu li životinje misliti ili mogu li govoriti, pitanje je – mogu li patiti?“ (Bentham, 1780, p. 351). Fusnota koja će postati čest moto animalističke literature, inspirisala je pojavu moderne filozofije životinjskih prava, koja nastaje u drugoj polovini dvadesetog vijeka. Ključna su dva autora, kao i njihove dvije knjige. Radi se o filozofima Piteru Singeru (Peter Singer) i Tomu Reganu (Tom Regan), kao i njihovim knjigama *Animal Liberation* (1975) i *The Case for Animal Rights* (1983). Singer i Regan, koristeći se pozicijama jednakih interesa i prirodnog prava, smatraju da životinje, jednako kao i ljudi, moraju biti uključene u moralni i pravni poredak, kako bi se štitila prava, odnosno onemogućila patnja i bol, a omogućilo njihovo oslobođenje i život. Prema obojici autora, takav zahtjev nije stvar dobrote (dobrobiti), već naprotiv – pravde. Uvažavanje načela jednakih interesa, kao što je npr. pravo na život, lišen patnje i bola, prema Singeru, osnov je stvaranja zajednice životinja i ljudi, što bi vodilo potpunom oslobođenju životinja. Shodno tome vegetarijanstvo i veganstvo, poštujući načela koja su postavili Singer i Regan, trebalo bi da budu moralna dužnost i obaveza ljudi (Regan, 1983; Singer, 1998). Ovakvi stavovi dovešće do stvaranja modernog pokreta za životinjska prava, kao i do tzv.

životinjskog zaokreta (engl. *animal turn*) u društvenim naukama i humanistici, čime se uključuju animalističke teme u istraživanja ovih disciplina, gdje životinja postaje aktivni subjekat, a ne pasivni objekat, kako se ranije posmatralo. Kao odgovor na bioetičke probleme, uključujući i pitanje moralnog statusu životinja, moralna filozofija ponudiće brojne teorijske pristupe (Stojanović, 2021), koji se sa stanovišta aksiologije mogu svesti na poziciju antropocentrizma, ali i biocentrizma i ekocentrizma (De Žarden, 2006). Odustaje se od biološkog pristupa životinji, naglašava se njezina društvena uloga i traži se njeno mjesto u kulturnoj istoriji i civilizaciji (Visković, 2009).

Pozicioniranje životinja i životinjskog u interes društvenih nauka, dovodi do stvaranja novih oblasti, koje mimo stroge disciplinarne određenosti pristupaju navedenim temama. Tako nastaju animalističke studije (engl. *animal studies*), koje u maniru tzv. oblasnih studija (engl. *area studies*), kombinuju različite disciplinarne i metodološke pristupe, dok predmetu istraživanja, tj. životinjama i percepciju životinjskog u kulturi, pristupaju iz – filozofije, teologije, antropologije, sociologije, psihologije, knjevne teorije, novijih umjetničkih praksi i sl. Nasuprot ovakvim istraživačkim stremljenjima, razvija se i kritička animalistika (engl. *critical animal studies*), koja, pored teorijske, zagovara i aktivističku poziciju. Lišena strogog akademskog i naučnog diskursa, zagovara aktivno djelovanje i primjenu teorijskih dostignuća u praksi, koji bi išli u pravcu zagovaranja i aktivnog uključivanja u zaštitu, davanje prava i konačnog oslobođenja životinja. „Animalistika znači različite stvari različitim ljudima – u koje se ubrajaju zaštitnici životinja, no i mesojedi, specisti, zagovaratelji vivisekcije i razni ljudski supremacisti te eksploatori životinja“ (Best, 2009, p. 13; up. Marjanić, 2014, pp. 114–115). Jednako kulturnim, rodnim i postkolonijalnim studijama, kritička animalistika zagovara odbacivanje pasivnog naučnog govora o problemu, a poziva na aktivnu društvenu praksu u cilju suočavanja sa problemom i naposljetku njegovog rješavanja.³

2. Metodologija

U radu se koriste opštenaučne metode (Popadić et al., 2018): (1) analizom sadržaja i strukturalnom analizom stiče se uvid u predmet istraživanja, te određuju osnovni termini bitni za istraživanje; (2) komparativnom analizom nastoje se utvrditi sličnosti i razlike istraživanih procesa u Bosni i Hercegovini i drugim sredinama, prije svega onim iz okruženja; (3) deskriptivnom analizom predstavljaju se saznanja o istraživa-

³ Najzaslužniji za utemeljenje kulturne animalistike i promovisanje životinjskih prava u južnoslovenskim prostorima je Nikola Visković, profesor Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Ključne su njegova knjige *Čovjek i životinja: Prilog kulturnoj zoologiji* (1996), kao i njezino prošireno izdanje *Kulturna zoologija: Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji* (2009), što predstavlja prvi ulazak animalističkih tema u akademsku i naučnu zajednicu, a inspirisale su istraživače u Hrvatskoj i okruženju da se teorijski i empirijski posvete navedenim temama (Marjanić, 2012).

nom problemu, osviještenosti građana o značaju životinja, njihove dobrobiti i prava, te uključivanja animalnog u promišljanja o društvu i kulturi, i (4) eksplikativnom analizom i sintezom postojećih i novih saznanja nastoje se mapirati glavne teme kada je u pitanju svijest o životinjskim pravima, kao i pronaći adekvatni mehanizmi za njihovu promociju u široj društvenoj i kulturnoj zajednici.

Pored navedenih, korištene su i istraživačke metode za prikupljanje podataka. Kvantitativni dio istraživanja, podrazumijevao je primjenu anketnog upitnika, kao osnovnog instrumenta. Upitnik je bio podijeljen u četiri komplementarne cjeline, koje su obuhvatale: sociodemografske podatke ispitanika (polnu i starosnu strukturu; religijsku i konfesionalnu pripadnost i opredijeljenost; nivoe obrazovanja i ekonomsku strukturu ispitanika), stavove o životinjama i konzumaciji mesa; stavove o eksploataciji životinja; stavove o emocionalnim i intelektualnim kapacitetima životinja; i konačno, dio u vezi sa stavovima o odnosu ljudi i životinja (dobrobit i prava životinja; aktivizam za životinjsku zaštitu; izjednačavanje stradanja životinja sa stradanjima ljudi). Podaci u istraživanju dobijeni su putem mrežnog anketiranja, korištenjem *Google Form* programa za prikupljanje podataka. Prilikom anketiranja primijenjena je tehnika „snježne grudve“ (*snowball* uzorkovanja), koja se pokazala efikasnom, uzimajući u obzir način na koji je sprovedeno istraživanje. Uzorak je bio prigodan, kontrolisan u pogledu sastava, budući da su njime obuhvaćeni ispitanici koji su poznati istraživaču i ispitanicima koji su već učestvovali u istraživanju, a bili su voljni da preporuče druge ispitanike. Kako bi izbjegli višestruko ponavljanje odgovora, ispitanici su bili ograničeni da samo jednom popune upitnik. Istraživanjem su obuhvaćeni punoljetni građani Bosne i Hercegovine, različitih društvenih (pod)grupa, životnih uloga, socioekonomskih statusa i područja življenja. Najveći broj ispitanika je mlađe životne dobi iz gradskih, odnosno urbanih sredina, prije svega zbog načina prikupljanja podataka, koji je podrazumijevao aktivno korištenje naprednih tehnologija (pametnih uređaja), socijalnih mreža i posjedovanje internet veze. Istraživanje je sprovedeno tokom juna 2023. godine, a podaci su prikupljeni u okviru autorove studije *Životinjski zaokret u sociologiji i humanistici (o životinjama i njihovim pravima)*. Prikupljeni podaci su analizirani uz pomoć softverskog paketa za statističku obradu podataka SPSS.

Kvalitativni dio istraživanja, podrazumijevao je razgovore sa aktivistima, koji su realizovani metodom polustrukturisanog intervjua. Prilikom intervjua od ispitanika se očekivalo da odgovore na četiri tipa pitanja (Vilig, 2016): *deskriptivni* (ispitanici govore o svom životnom iskustvu i iznose razloge koji su ih motivisali za djelovanje u pravcu zaštite životinja i promovisanja njihovih prava); *strukturalni* (od ispitanika se traži da sistematizuju svoja znanja o temi istraživanja i objasne načine djelovanja posredstvom društvenih mreža, a u cilju dobijanja odgovora o statusu aktivista u njihovom bližem i daljem okruženju); *kontrastni* (ispitanici porede konkretne događaje sa svojim iskustvima, odnosno valorizuju reakcije koju su izazvali svojim

aktivizmom), i *evaluativni* (ispitanici govore o svojim postignućima, uključujući vrijednosni i emocionalni kontekst, odnosno očekuje se da vrednuju svoja lična postignuća u kontekstu uticaja na šire društveno okruženje). Kriterijum za izbor ispitanika sastojao se u mjerenju njihove prisutnosti u javnom prostoru (uključujući i djelovanje posredstvom društvenih mreža), prepoznatljivosti kada su u pitanju teme istraživanja (govori o životinjama i zalaganja za njihova prava), i konačno, ličnom kontaktu i poznanstvu. Intervjui su realizovani uživo i putem video-veze (posredstvom aplikacije *Google Meet*) u zavisnosti od mjesta prebivališta ispitanika, trajali su u vremenskom intervalu od četrdeset do šezdeset minuta. Prilikom intervjuva načinjen je audio-zapis, koji je potom transkribovan, a podaci su obrađeni uz pomoć softverskog paketa za kvalitativna istraživanja MAXQDA.

Istraživanje je sprovedeno uz poštovanje etičkih standarda, koji se preporučuju za prikupljanje i obradu kvantitativnih i kvalitativnih podataka u istraživačkom postupku društvenih i humanističkih nauka.

3. Uzorkovanje

Kvantitativni dio istraživanja obuhvatio je 630 punoljetnih građana Bosne i Hercegovine. Dvije trećine uzorka čine ispitanice ženskog pola (66,5%), dok je 33,5% muških ispitanika. Većina ispitanika je mlađe životne dobi – 73,9%, dok je njih 18,7% srednje, odnosno 7% starije životne dobi. Kada je u pitanju religijska pripadnost i vjerska opredjeljenost, dvije trećine ispitanika se izjašnjavaju kao pravoslavci, dok njih 11,6% navodi islamsku vjeroispovijest. Ateista je 5,9%, odnosno 4,3% ispitanih koji su se izjasnili kao agnostici. U obrazovnoj strukturi ispitanika dominiraju visoko-obrazovani (36,5%), sa postdiplomskim studijem (14,6%), upisanim ili odbranjenim doktoratom (18,1%). Trećina ispitanih ima završenu srednju školu. Nivo obrazovanja prate i mjesečna primanja ispitanika. Njih 24% imaju prihode preko 2000 konvertibilnih maraka (KM), dok ih 15,1% ostvaruje prihode od 1600 do 2000 KM, odnosno 15,7% između 1200 i 1600 KM. Od 800 do 1200 KM uprihoduje 12,8% ispitanih, dok je 18% ispitanih bez prihoda. Polovina ispitanih ima kućnog ljubimca, dok njih 7,9% planira imati kućnog ljubimca. Svega 6,7% ispitanih ne konzumira meso, dok 72% ispitanih izjavljuje da ne planiraju prelazak na vegetarijanski, odnosno veganski način ishrane.

Kvalitativni dio istraživanja obuhvatio je pet ispitanika od kojih je troje ženskog, odnosno dvoje muškog pola. Svi intervjuisani su iz urbanih sredina, zaposleni i visokoobrazovani. Troje ispitanih su vegetarijanci, odnosno vegani, dok ostali izjavljuju da povremeno konzumiraju meso. Dvoje ispitanika je angažovano u zaštitnim udruženjima, koja za cilj imaju zaštitu životne sredine, životinja i promociju životinjskih prava, dok ostali djeluju mimo organizovanih grupa i udruženja. Većina intervjuisanih su mlađe životne dobi.

Tabela 1: Podaci o uzorku za kvalitativni dio istraživanja

Ispitanik/ca	Pol	Starosna struktura	Nivo obrazovna	Kućni ljubimci	Konsumacija mesa
Ispitanik 1	Žensko	Od 18 do 24 godine	Studentkinja	Da	Povremeno
Ispitanik 2	Žensko	Od 25 do 34 godine	Visoka škola	Da	Povremeno
Ispitanik 3	Žensko	Od 35 do 44 godine	Postdiplomski studij	Ne	Vegetarijanka
Ispitanik 4	Muško	Od 45 do 54 godine	Visoka škola	Ne	Vegetarijanac
Ispitanik 5	Muško	Od 45 do 54 godine	Doktorski studij	Ne	Vegetarijanac

4. Rezultati

4.1. Kvantitativni dio istraživanja

Polovina ispitanih građana Bosne i Hercegovine (55,7%) smatra da životinje imaju jednaka prava kao i ljudi, dok četvrtina ispitanika (24,1%) misli da životinje nemaju svijest, time ni moralni status, te se stoga ne mogu izjednačavati sa ljudima. Jedan broj ispitanika (23,6%) slaže se sa uvjerenjem da životinje postoje isključivo da bi koristile ljudima u zadovoljenju njihovih potreba, tako da ljudi imaju pravo, koje im je dato od Boga, kontrolisati sve biljne i životinjske vrste (22,8%). Stav o prirodnoj selekciji, kao uslovu za nadmetanje i opstanak među vrstama, prihvata četvrtina ispitanika (26,1%), takvom pristupu protivi se njih 44,4%, dok je dvije trećine neodlučnih po pitanju prirodne selekcije. Građani većinom (66,5%) smatraju da životinje nisu odgovorne za širenje zaraznih bolesti i epidemija, što je bio dominantan narativ prilikom pojave pandemije koronavirusa (SARS-CoV-2). Ovakav stav podržava 9,2% ispitanika, a trećina je neodlučnih.

Kada je u pitanju eksploatacija životinja od strane ljudi, skoro dvije trećine ispitanika (66,7%) smatraju da je opravdano uzagajati životinje radi ishrane ljudi, svega 10,6% se ne slaže sa ovakvim stavom. Polovina ispitanih (49,5%) smatra da je opravdano ubijanje životinja, kako bi se obezbijedila hrana za ljude, pri čemu se približno jednak broj ispitanika (52,5%) protivi korištenju odjevnih predmeta, koji su životinjskog porijekla. Koristiti životinje kao pomoć pri ljudskom rada prihvatljivo je za polovinu ispitanika (53,3%), dok njih 66,7% smatra kako je opravdano ubiti životinju, koja predstavlja opasnost za ljude.

Tabela 2: Eksploatacija životinja od strane ljudi

Tvrdnje	Odgovori ispitanika (f/%)		
	Slaže se	Ne slaže se	Neodlučni
Opravdano je uzgajanje životinja za ljudsku ishranu.	420 (66,7%)	67 (10,6%)	143 (22,7%)
Opravdano je ubijanje životinja kako bi se obezbijedila hrana za ljude.	312 (49,5%)	141 (22,4%)	177 (28,1%)

Opravdano je korištenje odjevnih proizvoda životinjskog porijekla (krzno, koža, perje i sl.).	173 (27,5%)	331 (52,5%)	126 (20,0%)
Opravdano je koristiti životinje kao pomoć u ljudskom rada (teretne životinje i sl.).	336 (53,3%)	167 (26,5%)	127 (20,2%)
Opravdano je ubiti divlju životinju kako bi se zaštitili životi ljudi.	420 (66,7%)	81 (12,8%)	129 (20,5%)
Opravdano je testiranje lijekova i kozmetičkih proizvoda na životinjama.	106 (16,8%)	382 (60,7%)	142 (22,5%)
Opravdano je vršiti istraživanja na životinjama u cilju sprečavanja bolesti i otkrivanja novih lijekova.	256 (40,6%)	218 (34,6%)	156 (24,8%)
Opravdano je vršiti eksperimente na životinjama ako to doprinosi dobrobiti ljudi, pa čak ako životinje pate, trpe bol i umiru.	93 (14,8%)	390 (61,9%)	147 (23,3%)
Opravdano je korištenje životinja za sport i zabavu ljudi (lov, cirkusi, koride, zooološki vrtovi i sl.).	75 (11,9%)	466 (74,0%)	89 (14,1%)
Opravdano je držanje životinja u zooološkim vrtovima, radi edukacije i upoznavanja sa različitim životinjskim vrstama.	194 (30,8%)	293 (46,5%)	143 (22,7%)
Opravdano je objavljivanje i dijeljenje fotografija i video-sadržaja sa životinjama u cilju zabave i razonode ljudi.	285 (45,2%)	161 (25,6%)	184 (29,2%)

Dvije trećine ispitanika (60,7%) smatra da je neprihvatljivo testirati lijekove i kozmetičke proizvode na životinjama, te vršiti eksperimente na životinjama radi ostvarivanja dobrobiti ljudi. Ovakve stavove podržava svega 16,8%, odnosno 14,8% ispitanika. Kada su u pitanju istraživanja na životinjama u cilju otkrivanja lijekova koji će sprečavati bolesti kod ljudi, rezultati se razlikuju. Ovakav stav podržava 40,6% ispitanika, 34,6% mu se protivi, dok je četvrtina neodlučnih. Većina ispitanih se protivi korištenju životinja za sport i zabavu ljudi. Preko 70% ispitanika smatraju da je neopravdano korištenje životinja u svrhu lova, cirkusa, korida, zoooloških vrtova i sl. Kada su u pitanju video-sadržaji, koji uključuju životinje, a dijele se preko društvenih mreža, rezultati su malo drugačiji. Skoro polovina (45,2%) smatra da je opravdano dijeljenje ovakvih sadržaja, dok se 25,6% tome protivi. Trećina je neodlučna kada je ovakav vid zabave u pitanju.

Emocionalni i mentalni kapaciteti životinja, kao preduslov od strane animalista za davanje moralnog i pravnog statusa životinjama, uglavnom su prepoznati od strane ispitanih građana. Skoro svi ispitanici prihvataju postojanje bazičnih emocija kod životinja – osjetljivosti na bol i patnju (98,7%, odnosno 93,6%), straha (99%), tuge (91,9%), ljubavi (91,3%), sreće (87,1%), saosjećanja (73,6%). Kad su u pitanju mentalni kapaciteti, ispitanici smatraju da životinje imaju sposobnost pamćenja (89,2%) i komuniciranja (81,6%), dok im većinom odriču mogućnost mišljenja, te postojanja samosvijesti i ličnosti.

Ispitani građani Bosne i Hercegovine većinom podržavaju neki vid animalističkog aktivizma za zaštitu, dobrobit ili prava životinja. Dvije trećine ispitanika pomaže napuštenim životinjama, četvrtina donira novac za udruženja i organizacije koje se bave zaštitom životinja, 18% zagovara uvođenje sadržaja o životinjskim pravima i njihovoj jednakosti sa ljudima u vrtiće i školski sistem, dok se svega 6,5% zalaže za uvođenje veganskih obroka u vaspitno-obrazovne institucije. Kada je u pitanju prepoznat i vidljiv aktivizam, 11,6% ispitanika aktivno djeluju na promociji životinjskih prava, pri čemu samo 5% učestvuje u kampanjama, protestima i građanskim akcijama.

4.2. Kvalitativni dio istraživanja

U većini slučajeva ispitanici navode narativne ili vizuelne sadržaje, koji su govorili o životinjama i prikazivali njihovu eksploataciju od strane ljudi, kao razlog za početak promišljanja o animalističkim temama, što će uticati na promjenu njihovog svjetonazora kada je u pitanju ishrana i konzumacija životinjskog mesa i kasniju promociju životinjskih prava. Uglavnom se radilo o dokumentarnim filmovima o navedenim temama, nerijetko o stručnoj literaturi koja tematizuje filozofiju životinjskih prava, ali i djelovanju istaknutih pojedinaca i organizacija za zaštitu životinja.

Jedno veće sam na televiziji pogledao dokumentarac. Ne mogu tačno da se sjetim o kojem filmu se radi. Uglavnom, riječ je o nekom čovjeku koji je bio mesojed, ali je u jednom trenutku prihvatio da čuva mačku svoje prijateljice. Razvio je odnos sa tom mačkom, kasnije je sebi nabavio kućnog ljubimca, tako da je postao veliki protivnik korišćenja životinja za ishranu. Govorio je vrlo autentično o svom iskustvu, kako mi prisvajamo druge vrste, koristimo njihovo tijelo, kako životinje osjećaju, imaju razumijevanje. Njegovo obrazlaganje mi je pomoglo da shvatim kako isto tako razmišljam. Sve što je on rekao, isto tako mislim, ali sam potiskivao takvu misao. Rekao sam: „Ako hoću da budem pošten prema sebi, moram da budem vegetarijanac.“ Tako sam odlučio da od sutra neću više da jedem meso. Prestao sam da jedem meso, počeo sam da kuvam sebi vegetarijanska jela, nisam sa tim imao nikakav problem, jer je bila jaka etička odluka. Poslije se time nisam bavio, izuzev što sam pogledao još neki film, koji mi je još više učvrstio moj stav, mada mi više nije trebalo da se ubjeđujem i to je tako krenulo (Ispitanik 5).

Nikada nisam razmišljao o svom zdravlju, o takvoj vrsti dobrobiti, već isključivo protiv nasilja prema životinjama. Onda sam čitajući postao ubijeden da je nasilje – nasilje. Možda ima i toga što sam u ratu doživio dosta nasilja,

pa možda i zbog toga izbjegavam svaki vid nasilja. Hajdemo reći – filozofija nenasilja (Ispitanik 4).

Neki od ispitanika ističu primjere iz primarnog i sekundarnog okruženja, prije svega uticaj roditelja i odrastanje u ruralnoj sredini, potom obrazovni sistem, najčešće studij ekologije i zaštite životne sredine, kao i volontiranje u izviđačima i zaštitnim udruženjima. Bitan uticaj na svjetonazorni zaokret, koji ide u pravcu promocije vrijednosti, koje su u potpunoj suprotnosti sa ličnim životnim okruženjem, ima i boravak u novoj sredini i susret sa vegetarijanskom kulturom.

Imao sam sreće sa roditeljima, jer sam sa njima imao dobar odnos, pa mi nisu pravili probleme. Majka je ta koja mi je uvijek odobravalala put, dok je taj put u granicama razuma. Kod nas je taj provincijski mentalitet, ali dosta se toga promijenilo. Prije je bilo ako ne jedeš meso odmah je u pitanju sekta ili nešto čudno, sad je već to postala i neka vrsta trenda, pa je sad drugačije. Imao sam sreće, jer ni ja nisam takav da se osvrćem na seoske tračeve, pa mi nije smetalo, jer sam otpočetak bio ubijeden u svoj izbor. Nisam folirao da mi je žao životinja, ma kako to sentimentalno zvučalo, možda i patetično (Ispitanik 4).

Dosta sam razmišljala, pa zaključila da to potiče od tatine velike ljubavi prema prirodi jer su i mama i tata iz seoskog okruženja. Svi zajedno smo dosta boravili u prirodi. U osnovnoj školi su izviđači bili nešto što je najbližije mom interesovanju, a u srednjoj školi su to bili mladi istraživači, kako se tada zvalo udruženje. Imali su razne prezentacije, organizovali edukativne škole i onda je nas par kolega iz razreda prošlo kroz tu školu. Mene je to veoma zainteresovalo, tako da sam ostala. Imala sam svoj lični razvoj od volonterizma, što je kasnije prešlo u aktivizam, pa sam tako preuzimala neke i organizovala nove aktivnosti, upisala ekologiju i zaštitu životne sredine. Dok sam studirala bila sam jako aktivna u udruženju, a nakon što sam završila fakultet, zaposlila sam se. Tako već deset godina (Ispitanik 3).

Puno sam čitala o tretmanu životinja od naprednih civilizacija do nekih tradicionalnih društava, više sam osvještavala koliko smo nepravedni prema životinjama u savremenom svijetu (od cirkusa, krzna, korišćenja kože). Osvještavala sam to kod sebe, ali isto tako mi se uklapalo da je logičan izbor da prestanem jesti meso. Kad sam bila u Indiji na stručnoj praksi od tri mjeseca, na jugu Indije, tad sam presjekla i rekla da neću jesti meso. Prije jedanaest godina, nakon što sam završila fakultet, bila sam na jugu Indije, koje je vegetarijansko područje. Tamo u suštini ne samo što meso nije za-

stupljeno, nego su mi rekli ljudi sa kojima sam pričala, ne samo da nisu jeli meso već se i ne sjećaju da je iko u njihovoj porodici i tradiciji ikada jeo meso. Meni je to bilo savršeno, jednostavno da to bude prekid. Samo sam se javila svojim: „Lijepo ćete me se poželjeti, a kad se vratim neću više jesti meso.“ (Ispitanik 3).

Ispitanici spominju da su u početku imali potrebu da drugima objašnjavaju razloge zbog kojih su promijenili svoj kulturni obrazac, kako bi dobili podršku šireg okruženja, što je postepeno prešlo u javno zagovaranje i promovisanje vlastitog načina života, koji je podrazumijevao odustajanje od konzumacije mesa, promovisanje dobrobiti i prava životinja, kao i njihovo konačno oslobođenje.

Mada, nisam to namjerno radio, više je to bilo spontano, pogotovo na poslu nekada kada bi se govorilo o robovima, položaju žena i slično. Imao sam potrebu da to poredim sa životinjama, jer su nekada ljudi kao robovi bili u podređenom položaju, kako se to mijenjalo, zato sam pravio paralelu sa životinjama. Ako koristimo životinje za ishranu, imamo kućne ljubimce koji nisu za ishranu, može doći vrijeme da životinje, kao i žene, imaju ravnopravan status. Kako su ljudi zbog svoje rase imali nejednak status, kao i da može doći do promjene. Mislim da mi više zbog nekih teorijskih postavki živimo antropocentrizam, mislimo da je čovjeku sve dozvoljeno, kao da je on tu od Boga stvoren da sve koristi, ali kada se izmaknemo iz te pozicije, shvatimo da to koristimo zato što možemo, zato što smo moćniji, a to nema nikakve veze sa poštenjem i pravdom (Ispitanik 5).

Jesam, jer je to tipično za svakog živog čovjeka da prvih godina ima potrebu, jer se ona nameće sama od sebe, da raspravlja o dobrobiti svog izbora. To je možda i razumljivo dok čovjek nije u potpunosti siguran u sebe, pa možda i ima potrebu da to konstantno obrazlaže, npr. da li mi možemo biti nenasilni ako koljemo i jedemo životinje, ako učestvujemo u ubijanju, da li je ubijanje životinja isto kao i ubijanje ljudi, da li ono biblijsko *ne ubij*, znači ne ubij bilo koga ili se odnosi samo na ljude, itd. Zadnjih godina, inače već dvadeset godina sam vegetarijanac, nemam nikakvu potrebu da sa bilo kim vodim takvu vrstu rasprava. Mogu razgovarati i pisati o tome, voditi prijateljske razgovore, ali nemam potrebe da, recimo, ako mi neko kaže da se ne može bez mesa, sa njim ulazim u bilo kakve polemike. Ili u restoranima, što je najčešće slučaj. Volim se našaliti na tu temu – nedavno sam bio u restoranu, djevojka je naručila meso, a ja kažem konobarici da je 21. vijek, a ona jede meso, a ova meni odgovori da su i u srednjem vijeku ljudi jeli meso (Ispitanik 4).

Dešavalo se da ljudi pitaju, naravno iz znatiželje. To se dešava sve ove godine. Obično kažem da je u mom slučaju kombinacija etičkih načela u odnosu prema životinjama, ali isto tako mogu reći djelimično zdravstvenih i ekoloških. Nije jedino u pitanju odnos prema životinjama, nego generalno tretiranje resursa, pa i vode, dakle svih resursa koji se koriste u proizvodnji, odnosno industriji mesa. Tako da jeste toga bilo, samo što to nisam lično doživljavala, možda je jedino u početku bilo malo izazovnije, ali kasnije... U stvari, od početka sam bila načisto, tako da nisam imala potrebu da se nekome pravdam. Imam svoje razloge koji su takvi, a isto tako nisam osoba koja će nekoga da nagovara. Mislim da je to pogrešno jer je to lična stvar, poput npr. religije, gdje se ne bi trebalo uplitati jedni drugima u takva shvatanja. Mislim da primjer jednostavno može druge da motiviše. Kad pravim hranu ili negdje putujem ili kad mi dolaze gosti, ljudi znaju reći kako nisu znali da se tako lijepo može nešto spremati, tako da mi je više to zanimljivo da motivišem druge da nešto naprave što neće biti samo meso (Ispitanik 3).

Kada je u pitanju aktivizam, odnosno direktan način djelovanja na promociji životinjskih prava, koji će voditi uključivanju životinja u moralnu i sociokulturnu zajednicu, ispitanici se opredjeljuju za neposredan i posredan uticaj na druge pojedince i zainteresovane grupe. U prvom slučaju radi se o organizovanju događaja, koji afirmišu navedene teme, dok se u drugom opredjeljuju za djelovanje u okviru digitalnih medija i društvenih mreža, putem kojih dijele narativne i vizuelne sadržaje o vegetarijanskom načinu ishrane i životinjskim pravima, kako bi time proširili uticaj na veći broj ljudi.

Dok sam imao više slobodnog vremena, više sam praktično djelovao. Sudjelovao sam, recimo, na dvije tribine u Zagrebu, gdje sam i ja nešto govorio. Kad sam saznao da je knjiga *Hrana za duh* prevedena kod nas, konstantno sam nabavljao po više primjeraka takvih knjiga i dijelio, kao i razne promotivne materijale. Govorio sam o tome, konstantno i dok sam studirao, često sam pisao i seminarske radove, koji su povezani sa tim ili sam govorio pred svojom studentskom grupom. Recimo, kada se govori o Gandiju, pogotovo iz te etičke prizme, onda sam naglašavao tu gandijevsku osobinu o ne jedenju mesa. Prvih godina sam bio dosta aktivan. Išao sam na razna predavanja. Štampao sam neke knjige koje se tiču prava životinja, koje nisam prodavao, već sam ih poklanjao zainteresovanim ljudima. Posljednjih godina ne mogu reći da je konkretniji angažman, danas je to više verbalno (Ispitanik 4).

Organizovao sam javna prikazivanja filmova o bioetičkim pravima životinja. Mada je bilo apsurdno, jer je momak, koji je držao predavanje, bio u stvari

mesojed, ali je iz neke bioetičke pozicije govorio, te na taj način sam to podržao. Mislim da smo jedno veće prikazali i film *Zemljani*, jer je taj film veoma zanimljiv, ali ipak se nisam previše upuštao u to da druge edukujem, da širim tu misao – ne (Ispitanik 5).

Uvijek kada nađem neki sadržaj koji govori o životinjama, u kome se iznosi pozitivan pristup prema njima, a posebno ako se radi o negativnom tretmanu kao što je zlostavljanje ili ubijanje, imam potrebu da takav sadržaj podijelim na svojim profilima. Često pronalazim fotografije životinja, koje su trpile nasilje od strane ljudi, onda ih šaljem svojim poznanicima. Isto tako, ako je neko ostavio komentar na vijest o životinjama, koji najčešće ismijava životinjska prava, moram da reagujem. Vjerujem da na taj način činim dobru stvar, jer generalno kod nas u medijima nema puno sadržaja koji bi afirmativno govorili o brizi prema životinjama, najčešće se radi o vijestima kada neko napravi krivično djelo (Ispitanik 2).

Prvih godina je to bilo blago radikalno i konstantno. Dijelio sam razne citate, filmove ili scene filomova, koje pokazuju okrutnost u klaonicama. Često ostavljam komentare ispod tekstova ili nečijih objava, koji se tiču životinja. Zna mi se desiti da uglavnom ostavim neki ciničan komentar, na primjer ako ljudi kažu da su ljubitelji životinja, a jedu meso, onda to volim cinično i sarkastično prokomentarisati (Ispitanik 4).

Dok sam bila predsjednica udruženja u kojem sam zaposlena, imali smo odluku da događaji koje mi organizujemo budu vegetarijanski, što je došlo na moj prijedlog i još par kolega. Imali smo svaki prvi ponedjeljak u mjesecu vege ponedjeljak (*meatless monday*) kao svjetski pokret. Onda smo znali tako da pripremimo hranu, pa čak i kolege koje jedu meso. U redu im je da taj jedan dan jedemo zajedno vegetarijansku hranu. Svako nešto napravi, salatu ili neki namaz i onda zajedno jedemo. To smo znali da fotografišemo i onda objavljujemo na društvenim mrežama. Čak smo znali da zakačimo neko drugo udruženje i da ih pozovemo da nam se pridruže (Ispitanik 3).

Pojedini ispitanici aktivno djeluju radi zaštite i zbrinjavanja napuštenih životinja. Cilj im nije promovisanje životinjskih prava, već prevashodno traženje smještaja i udomljavanje životinja koje su napuštene od svojih prvobitnih vlasnika. Reaguju dvojako, posredstvom društvenih mreža vizuelno prikazuju životinje, dok sa druge strane u urbanim sredinama nastoje osigurati hranu i egzistencionalno zbrinjavanje napuštenih životinja.

Prvi put se desilo kada je u organizaciju u kojoj sam ranije radila došla nečija

napuštena maca. Slikala sam je i fotografiju podijelila u nekoliko Viber zajednica, preko kojih smo komunicirali sa našim korisnicima. U opisu fotografije stavila sam da je maca ostavljena i zamolila sam nekoga da joj obezbijedi dom. Ubrzo se javila jedna gospođa, koja je željela kućnog ljubimca, tako da sam bila srećna jer sam jedno maće sklonila sa ulice, a toj gospođi našla ljubimca (Ispitanik 2).

Fotografišem napuštene životinje, najčešće pse i mačke, pa fotografije objavljujem na Fejsbuk stranicama za traženje kućnih ljubimaca. Danas ima dosta takvih stranica, preko kojih se traže izgubljeni ljubimci, a često reaguju i azili za napuštene životinje, koji dolaze da ih odvedu. Nas nekoliko organizovalo je postavljanje posuda za hranu i vodu ispred zgrada, kako bi takve životinje mogle da se prehrane dok ih neko ne pokupi. Drago mi je što se danas potpuno promijenio stav prema životinjama u gradskim naseljima. Ranije su naši roditelji tjerali pse i mačke, branili djeci da ih hrane, ali danas pred većinom zgrada možete vidjeti posudice u kojima se ostavlja hrana (Ispitanik 1).

Naišao sam na pregaženu mačku, koja je davala znakove života. Uzeo sam je i nosio povrijeđenu do veterinara. Tada sam razmišljao da ću je, ako mačka preživi, udomiti, ali nažalost, ona je kod veterinara već bila mrtva. Čini mi se da je u jednom momentu umrla u mojim rukama. Nekada shvatim da ima toliko napuštenih životinja i kako bi bilo humano preuzeti ih, ali tu ne bi bilo mjere, jer čovjek ne bi mogao da se zaustavi na jednoj životinji. Čini mi se da je taj problem skoro nerješiv ili teško rješiv i da bih sebi zakomplikovao život kada bih svaki put emotivno reagovao kad vidim napuštenu životinju, koju želim skućiti (Ispitanik 5).

5. Diskusija

Kvantitativni dio istraživanja stavova opšte populacije u Bosni i Hercegovini o percepciji animalnog u kulturi i socijalnoj istoriji, pokazao je neujednačena razmišljanja, kada su u pitanju životinjska prava, njihov moralni status, te emocionalni i mentalni kapaciteti životinja. Ispitani građani su svjesni problema, koji se odnose na tretman životinja i uglavnom se opredjeljuju za njihovu zaštitu u cilju dobrobiti, ali rijetko za davanje prava i uključivanje životinja u moralnu time i socijalnokulturnu zajednicu. Iako se većina ispitanih izjašnjava kao religiozni, odnosno kao pripadnici neke organizovane religije, odbacuju dominantan religijski stav, koji je zastupljen u monoteizmima, prema kojem je čovjeku od Boga dato prirodno pravo da gospodari biljnim i životinjskim vrstama. Neusaglašenost u stavovima, kada je u pitanju odnos prema životinjama sa postulatima monoteističkih religija, nalazimo u sličnim istraživanjima, koja su sprovedena u našem okruženju (Branković, 2022;

Cifrić, 2007; Marjanović, 2008). Navedeno nam ukazuje da pored takvih doktrinarnih propisa koji su preovlađujući u dominantnim religijama, vjernici ipak imaju razvijenu ekološku svijest, koja podrazumijeva zaštitu životne sredine, uključujući prije svega biljne, a potom i životinjske vrste. Međutim, to ne uključuje zaštitu životinja, kada je u pitanju njihovo iskorištavanje u svrhu obezbjeđivanja hrane za ljude, odnosno konzumaciju životinjskog mesa. Stoga možemo zaključiti kako religiozni pojedinci prihvataju životinje kao dio prirode, ali imaju nepovoljan odnos kada je u pitanju njihova sociokulturna egzistencija, posebno pravni, moralni i društveni status. Tvrdanja o prirodnoj selekciji, koju je uveo Ivan Cifrić u svoja istraživanja, odnosno sposobnost borbe za ostvarivanje prava u odnosu na druge vrste, uglavnom je nepodržana od strane ispitanika u Bosni i Hercegovini. Sličan rezultat pokazuju istraživanja, koja su sprovedena sa studentima u Zagrebu i Novom Sadu. Pomenutu tvrdnju odbacuje 44,4% naših ispitanika, dok se sa njom ne slaže 53,9% zagrebačkih, odnosno 43,2% novosadskih studenata (Cifrić, 2007; Marjanović, 2008). Ispitanici odbacuju tvrdnje o odgovornosti životinja za širenje zaraznih bolesti i epidemija, što je bio preovlađujući konstrukt tokom pandemije koronavirusa (SARS-CoV-2). Sličan nalaz imamo u istraživanjima koja su sprovedena tokom pandemije, prema kojem su građani Bosne i Hercegovine svjesni narušenosti ekološke ravnoteže, pri čemu smatraju da to nije dovelo do pojave virusa i njegovog širenja (Trninić et al., 2021).

Iako navedeno pokazuje razvijen ekologizam i biocentrizam, kada su u pitanju životinje i njihov status u društvenoj i kulturnoj zajednici, podaci koji su dobijeni istraživanjem stavova o eksploataciji životinja, pokazuju naglašen antropocentrizam sa elementima vrstizma. Naime, većina ispitanika smatra da je opravdano koristiti životinjsko meso za ljudsku ishranu, kao i da je opravdano ubijanje životinja kako bi se obezbijedila hrana za ljude. Ispitanici smatraju kako je opravdano koristiti životinje kao pomoć prilikom ljudskog rada, kao i da je opravdano njihovo ubijanje u cilju zaštite ljudskih života. Ovakve stavove možemo pripisati kulturalističkom modelu, koji podrazumijeva nasljeđene i naučene modele mišljenja i djelovanja. Naše društvo u kojem religijski i tradicionalni obrasci življenja imaju značajnu ulogu, umnogome je usmjereno na konzumaciju mesa, jer je ono obavezan sastojak tradicionalnih jela, posebno onih koja se služe za vrijeme vjerskih svetkovina i praznika. Stoga je vrlo plauzibilna tvrdnja Maje Branković prema kojoj upotreba mesa predstavlja sastavni dio tradicionalnog identiteta, posebno onog etnoreligijskog. Time „konzumacija mesa i eksploatacija životinja postaju integralni dio tradicionalnog pogleda na svet koji se zasniva na etničkom i religijskom identitetu“ (Branković, 2022, p. 33). Treba naglasiti da većina ispitanika građana ne odobrava vivisekciju, odnosno vršenje naučnih eksperimenata i istraživanja, kao i testiranje novih lijekova i kozmetičkih proizvoda na životinjama. Većina odbacuje odjevne predmete životinjskog porijekla i protivi se korištenju životinja za sport, zabavu i raznodolu ljudi. Ohrabruju

stavovi ispitanika, kada su emocionalni i mentalni kapaciteti životinja u pitanju, jer uglavnom priznaju posjedovanje bazičnih emocija i osjećanja kod životinja. Prihvatanje i priznavanje životinjskih emocija, čula i mentalnih struktura, jedan je od preduslova koji animalisti ističu prilikom govora o jednakosti, davanju moralnog statusa i prava, ali i konačnom oslobođenju životinja (Bentham, 1780; Regan, 1983; Singer, 1998). Ovakve stavove možemo pripisati uticajima medija, kao i popularne kulture, kroz čije sadržaje se promoviše pozitivan stav prema životinjama, naročito kada je u pitanju odbacivanje odjevnih predmeta životinjskog porijekla i njihovo pretvaranje u objekat za razbibrigu i zanimaciju ljudi. Ovdje treba dodati i djelovanje međunarodnih zaštitnih udruženja, koja su svoju pažnju usmjerila na kritiku poznatih ličnosti, koje koriste životinje za zadovoljavanje svojih potreba, dok se s druge strane vrši promocija onih pojedinaca koji afirmativno govore o životinjskim pravima (Visković, 2009).

Kvalitativni dio istraživanja, koji je podrazumijevao istraživanje aktivizma posredstvom društvenih mreža, pojedinaca koji participiraju u zaštitnim grupama i mimo njih, pokazuje da ispitanici djeluju na tri načina. U prvu grupu možemo svrstati ispitanike koji su angažovani unutar organizovanih udruženja i grupa građana, koje su usmjerene na zaštitu i zbrinjavanje napuštenih životinja, kao i pokreta koji promovišu veganski svjetonazor i vegetarijanski način ishrane. Unutar ove grupe ispitanika profilisu se dva usmjerenja – jedno koje je zainteresovano za zaštitu kućnih životinja, koje je uglavnom orijentisano ka dobrobiti životinja, bez mijenjanja ličnih navika, koje podrazumijevaju odustajanje od konzumacije mesa i eksploatacije životinja, kada su u pitanju potrebe ljudi, dok s druge strane, pojedinci koji djeluju unutar pokreta za promociju veganskog i vegetarijanskog načina ishrane, promovišu filozofiju životinjskih prava, bore se za moralni status životinja i njihovo konačno oslobođenje. Ideološki gledano, prvo usmjerenje djeluje prema načelima karnizma, odnosno podvajanja životinjskih vrsta na one koje služe čovjeku za njegove potrebe (ishrana, odijevanje, pomoć pri radu i sl.) od životinja koje su im bliske i žive u njihovom primarnom i širem okruženju (tzv. kućni ljubimci, pripitomljene životinje i sl.) (Joy, 2012), dok vegani i vegetarijanci nastupaju iz svjetonazorne pozicije, koja podrazumijeva način života temeljen na uvjerenju da sve životinje moraju biti oslobođene od eksploatacije i vrstizma, odnosno diskriminacije po osnovu vrste.

Druga grupa ispitanika djeluje unutar tradicionalnih udruženja za zaštitu životne sredine, odnosno tzv. ekologističkih udruženja, grupa i pokreta. Njihov primarni cilj je zaštita životne sredine i promocija održivosti, a o dobrobiti i životinjskim pravima razmišljaju isključivo u kontekstu čuvanja prirode kao njihovog staništa i očuvanja ekološke ravnoteže. U njihovim ideološkim pozicijama isto nalazimo elemente karnizma, koji je primarno determinisan biocentrizmom i ekologizmom. I konačno, treća grupa ispitanika nisu angažovani u zaštitnim udruženjima, njihova uvjerenja su fluidna, ideološki neodređena, propituju sebe i svoje bliže okruženje.

Čitaju literaturu o pravima životinja, pohađaju seminare o veganskom i vegetarijanskom načinu ishrane, aktivno rade na svom ličnom ostvarivanju, ali nastoje i druge upoznati sa svojim saznanjima. Djeluju na forumima i grupama koje promovišu ista uvjerenja, slikaju napuštene (kućne) životinje, koje distribuiraju preko društvenih mreža u cilju njihovog zbrinjavanja. Nerijetko obezbjeđuju hranu i vodu za takve životinje, ali bez želje da im oni sami omoguće udomljavanje. Negativno se izražavaju o organizovanim grupama i pokretima, odnosno pokazuju nepovjerenje prema nevladinim organizacijama.

Digitalni aktivizan, odnosno djelovanje preko društvenih medija, ispitani pojedinci svode na: dijeljenje vizuelnih i narativnih sadržaja o stradanju životinja i promociji životinjskih prava, ali i drugih sadržaja za koje smatraju da su povezani, kao npr. onečišćenje prirode, klimatske promjene, zaštita životne sredine, održivi razvoj, zdravi životni stilovi i sl.; praćenje pojedinaca i udruženja koji imaju ista uvjerenja i ciljeve; ostavljanje komentara ispod tekstova koji tematizuju pomenute teme; podržavanje objava drugih pojedinaca i organizovanih grupa; učešće u forumima i grupama koji tematizuju navedene teme; dijeljenje fotografija napuštenih životinje u cilju njihovog zbrinjavanja.

Sprovedeno istraživanje stavova građana Bosne i Hercegovine o životinjskim pravima i studija percepcije životinjskog u društvenom i kulturnom životu imaju nekoliko ograničenja. Prije svega, ograničenje kvantitativnog dijela studije se ogleda u samom uzorku, koji nije reprezentativan na nacionalnom nivou, te postoji mogućnost da bi ponovljeno istraživanje pokazalo različite rezultate. Potom, struktura uzorka u kojem dominiraju ispitanici ženskog pola, visokog obrazovanja, nastanjeni u urbanim sredinama, mlađe životne dobi, moguće da je uticala na rezultate istraživanja. Naime, slična istraživanja su pokazala da pol, nivo obrazovanja, mjesto stanovanja i politička opredijeljenost bitno utiču na stavove o pravima životinja, njihovom moralnom i društvenom statusu. Žene, visokoobrazovani i lijevo orijentisani⁴ obično pokazuju veću naklonjenost prema istraživanim problemima (Bran-ković, 2022; Tomasevic et al., 2020; Varga, 2021). Istraživanje je sprovedeno mrežno, stoga bi bilo zanimljivo sprovesti terensko anketiranje, koje bi uključilo ispitanike iz ruralnih sredina, kao i one starije životne dobi, različitih nivoa obrazovanja, kako bi se izvršila komparacija dobijenih rezultata sa rezultatima ove studije. Ograničenje kvalitativnog dijela studije animalističkog aktivizma posredstvom digitalnih medija takođe se ogleda u strukturi uzorka, koji bi se mogao proširiti prema prethodno navedenim kategorijama.

⁴ Istraživanje djelovanja desničarskih organizacija na Zapadnom Balkanu pokazalo je da pojedine grupe ovakve ideološke provenijencije nastupaju kao zaštitna udruženja sa ciljem zbrinjavanja i sprečavanja zlostavljanja životinja. Prema rezultatima navedenog istraživanja radi se o tzv. *proxy* organizacijama, koje animalistički diskurs koriste kako bi prikrile svoju stvarnu ideološku poziciju, koja podrazumijeva etnonacionalističko djelovanje i odricanje prava manjinama i ranjivim društvenim grupama (Savić, 2022).

Zaključak

Životi ljudi i životinja su prožeti međuodnosima, koji su najčešće antropocentrično definisani, odnosno životinje se posmatraju kao stvoranja koja postoje radi ljudi, njihove koristi i zadovoljavanja njihovih potreba. U osnovi takvih razmišljanja najčešće stoji kultura, naučeni obrasci mišljenja i ponašanja, koji umnogome utiču na formiranje svjetonazora, kako pojedinaca, tako i društva u cjelini. Kulturalistički pristup u posmatranju statusa životinjskog u društvu i sociokulturnoj istoriji, kako smo ranije vidjeli, može biti dvojak – afirmativan, kada su u pitanju životinje i njihov moralni status, svakako i negativan, jer životinje posmatra isključivo podređenje ljudima. U prvom slučaju, govorimo o nasljeđu i tradicijama onih religijskih i duhovnih sistema, koji promovišu vrijednost (ili svetost) života, bez obzira o kojim bićima se radilo (indijska filozofija i religije nastale na tom potkontinentu), dok pak s druge strane, imamo načine mišljenja, takođe utemeljene u filozofiji i religiji, koji stavljaju čovjeka u središte i daju mu pravo da kontroliše druge vrste, što vodi novijem ideološkom obrascu, koji je imenovani kao vrstizam (Dunayder, 2009; Ryder, 1970).

Sprovedeno istraživanje je dokazalo da su građani Bosne i Hercegovine svjesni položaja životinja u društvu i sociokulturnoj istoriji, emocionalnih i mentalnih kapaciteta koje one posjeduju, dok se ponovo ne odriču upotrebe životinja za svoje potrebe (egzistencijalnih, kroz konzumaciju životinjskog mesa, kao i materijalnih, trgujući proizvodima životinjskog porijekla). Istraživanje je takođe pokazalo da aktivisti za zaštitu životinja i ostvarivanje njihovih prava, uglavnom djeluju izoloovano mimo organizovanih udruženja i grupa građana. Okupljaju se oko pitanja napuštenih životinja, koje nastoje zbrinuti, ali bez jasnog cilja kada su u pitanju životinjska prava, moralni i društveni status, kao i njihovo konačno oslobođenje. Izuzetak su organizovane grupe koje zagovaraju veganski svjetonazor i vegetarijanski način ishranje, koje imaju profilisanu javnu komunikaciju, kada su u pitanju navedeni problemi, te realizovane kampanje u javnom prostoru u cilju promocije životinjskih prava i njihovog oslobođenja. Šira društvena zajednica negativno je reagovala na navedene kampanje, dok su mediji uglavnom izvještavali o percepciji kampanje, rijetko o njezinim motivima i eventualnim učincima. Često su kampanje posmatrane u etnonacionalnom kontekstu, što je pratilo dominantnu podjelu bosanskohercegovačkog društva, koje je opterećeno etničkom, nacionalnom i religijskom pripadnošću, a potvrdilo je tezu o tradicionalnom i kulturalističkom modelu odnosa prema životinjama i percepcije životinjskog u ovakvim sredinama (*Dnevnik.ba*, 17. juli 2021; *Hercegovina.info*, 22. decembar 2021; *Aloonline.ba*, 7. juli 2023).

Nameće se nekoliko smjernica i preporuka za djelovanje. Trebalo bi da se mediji aktivnije uključe u promovisanje dobrobiti i prava životinja, kroz plasiranje vizuelnih i narativnih priloga, koje afirmativno govore o životinjama. U svim nivoima

obrazovanja, trebalo bi uključiti sadržaje iz kulturne i kritičke animalistike kako bi vaspitanje i obrazovanje bilo usmjereno ka životinjama i za životinje. Prema ugledu na neke zemlje iz okruženja, trebalo bi uvesti zelene obroke jednom sedmično u sve javne institucije, u cilju promovisanja vegetarijanske ishrane (tzv. *Ponedjeljak bez mesa* ili *Meatless Monday* – međunarodna kampanja koja promoviše obroke bez mesa svakog ponedjeljka radi promocije zdravlja i zaštite životne sredine). I konačno, kako se primarno radi o političkom pitanju, organizovane grupe i zaštitna udruženja trebalo bi aktivnije da zagovaraju životinjska prava, te da traže institucionalnu podršku za svoje djelovanje.

LITERATURA

- Altar, A., i dr. (2007). *Ta ravnopravna stvorenja: 100 odgovora na 100 pitanja o pravima životinja*. Dvostruka duga i Prijatelji životinja.
- Bentham, J. (1780). Of the Limits of the Penal Branch of Jurisprudence. In *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (pp. 307–335). T. Payne and Sons. <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/BenthamJeremyMoralsandLegislation1789.pdf#page=351>
- Best, S. (2009). The Rise of Critical Animal Studies: Putting Theory into Action and Animal Liberation into Higher Education. *Journal for Critical Animal Studies*, 7(1), 9–52. <http://www.criticalanimalstudies.org/wp-content/uploads/2012/09/JCAS-VII-Issue-1-2009.pdf>
- Branković, M. (2022). *Psihologija odnosa ljudi i (ostalih) životinja*. Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum.
- Cifrić, I. (2007). *Bioetička ekumena: Odgovorost za život susvijeta*. Pergamena.
- DeGrazia, D. (2004). *Prava životinja: Kratak uvod*. TKD Šahinpašić.
- De Žarden, Dž. R. (2006). *Ekološka etika: Uvod u ekološku filozofiju*. Službeni glasnik.
- Dunayer, J. (2009). *Specizam: Diskriminacija na osnovi vrste*. Institut za etnologiju i folkloristiku i Dvostruka duga.
- Ef. Velić: Ovim se vrijeđaju osjećaji muslimana pred Kurban bajram. *Dnevnik.ba*, 17. juli 2021. <https://www.dnevnik.ba/vijesti/ef-velic-ovim-se-vrijeđaju-osjecaji-muslimana-pred-kurban-bajram-2612786>
- Joy, M. (2012). *Zašto volimo pse, jedemo svinje i nosimo krave: Uvod u karnizam*. Dvostruka duga i Prijatelji životinja.
- Marić, D. (2010). *Etika i životinje*. Zalihica.
- Marić, D. (2014). *Moralni status životinja u antičkoj filozofiji*. Filozofsko društvo Theoria.
- Marjanić, S. (2012). Nikola Visković i njegova kulturna animalistika/zoologija. Utjecaj na domaću teoriju i praksu. U J. Guć i H. Jurić (ur.), *Nikola Visković: pravo–politika–bioetika. Zbornik povodom osamdesetog rođendana* (str. 95–115). Pergamena, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Centar za integrativnu bioetiku, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu i Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku.
- Marjanić, S. (2014). Pokret za prava životinja u RH: pokušaj pregleda. *Ekonomika i ekohistorija*, 10(1), 113–132. <https://hrcak.srce.hr/135217>
- Marjanović, M. (2008). O pravima životinja – stavovi studenata Pravnog fakulteta u Novom Sadu koji su pohađali kurs iz pravne etike. *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad*, 42(1–2), 321–340.
- Popadić, D., Žeželj, I., & Pavlović, Z. (2018). *Alatke istraživača. Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Clio.
- Regan, T. (1983). *The Case for Animal Rights*. University of California Press.
- Ryder, Richard D. (1974). *Speciesism: The Ethics of Vivisection*. Scottish Society for the Prevention of Vivisection.
- Savić, D. (2022). Far-Right Paramilitary Organizations in the Western Balkans. U *New Tendencies on the Far-Right Scene in the Western Balkans. Mainstreaming the Extreme* (str. 24–31). Centrum pre analýzy, monitoring a reporting.
- Singer, P. (1998). *Oslobođenje životinja*. IBIS grafika.
- Stojanović, G. (2021). *Bioetička teorija (utemeljenje moralnog suđenja u bioetici)*. Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Tomasevic, I., Bahelka, I., Čiték, J., Čandek-Potokar, M., Djekić, I., Getya, A., Guerrero, L., et al. (2020). Attitudes and Beliefs of Eastern European Consumers Towards Animal Welfare. *Animals*, 10(7), 1220. <http://dx.doi.org/10.3390/ani10071220>
- Trninić, D., Janković, A. & Romić, P. R. (2021). Socio-political changes in mode of living of and social relationships between citizens of the Republic of Srpska during COVID-19 pandemic. U I. Stojanović (Ur.). *Political Consequences of the Pandemic: The 2020 Serbian Political Science Association Annual Conference* (str. 109–128). Udruženje za političke nauke Srbije i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. <http://www.upns.rs/sites/default/files/2021-04/Politicke%20posledice%20pandemije%20-%20Sabor%20politikologa%20-%20Zbornik%20FPN.pdf#page=110>
- Uznemirujući bilbord u Banjaluci: „Pomisli sam da majka grli bebu, a onda sam

- ugledala krv! Užasno!“. *Aloonline.ba*, 7. juli 2023. <https://aloonline.ba/vijesti/uznemirujuci-bilbord-u-banjaluci-pomisli-lila-sam-da-majka-grli-bebu-a-on-da-sam-ugledala-krv-uzasno-foto/>
- Varga, V. (2021). Stavovi korisnika stranica Facebooka udruga za zaštitu životinja o ulozi Facebooka u promociji prava i zaštite životinja. *Media, culture and public relations*, 12(2), 168–181. <https://doi.org/10.32914/mcpr.12.2.3>
- Vegani na djelu: Za Bajram se ispričavali zbog mame ovce, a građansku hrabrost pokazali na svinji i Božiću. *Hercegovina.info*, 22. decembar 2021. <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/vegani-na-djelu-za-bajram-se-ispricavali-zbog-mame-ovce-a-gradjansku-hrabrost-pokazali-na-svinji-i-bozicu/199810/>
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Clio.
- Visković, N. (1996). *Životinja i čovjek: Prilog kulturnoj zoologiji*. Književni krug.
- Visković, N. (2009). *Kulturna zoologija: Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Naklada Jesenski i Turk.
- Zakon o zaštiti i dobrobiti životinja (2009). *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 25.
- Zakon o zaštiti i dobrobiti životinja (2018). *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 9.

DIGITAL ACTIVISM AS EXEMPLIFIED BY INDIVIDUALS ADVOCATING FOR THE BENEFITS AND RIGHTS OF ANIMALS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Duško Trninić

University of Banja Luka, Faculty of Political Science
Department of Sociology
dusko.trninic@fpn.unibl.org

ABSTRACT:

The paper represents a quantitative and a qualitative analysis of attitudes of citizens of Bosnia and Herzegovina towards animals and their socio-cultural status in society. On the one hand, the research targets general population, with a view to determining dominant approaches by means of which the animal part of society is perceived, whereas, on the other hand, the animal advocacy on the part of individuals operating within and outside animal protection associations is analysed, in order to map out the theme and set out directions of public communication in Bosnia and Herzegovina as regards animals and their rights. For that reason, the author focuses on animal advocacy studies as a separate scholarly discipline, which is concerned with animals as active participants of social and cultural life. In order to oppose classic, exclusively academic, studies in the field, there have been critical animal studies introduced, more activist in their nature, since their field of interest goes beyond a theoretical and academic discourse as it deals with policy makers and activism directed towards liberating animals. The data has been gathered by virtue of general population survey method and of semi-structured interview engaging prominent individuals recognised as promoters of animal protection. This particularisation of animal advocacy has enabled us, by means of 'a direct activist voice' (Marjanic, 2014), to view the motives of their engagement on the social media, which range from personal actions, over advocating for the cause, to setting up various civic organisations (Altar et al, 2007).

Keywords:

animal rights, benefits of animals, animal advocacy, animal rights movement, animal protection associations, social media

